

ROBERT KOÇARYAN DÖNEMİ ERMENİSTAN DIŞ POLİTİKASI Armenian Foreign Policy in The Ruling Period Robert Koçaryan

Selçuk URAL

Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Sural25@hotmail.com

Güzin ÇAYKIRAN

Uzm., Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özet

Robert Koçaryan dönemi Ermenistan dış politikasında ciddi değişimlerin yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. Çünkü Koçaryan, selefi Ter-Petrosyan'dan farklı olarak çözüm taraftarı olmak yerine dış politikada sertliği ve çözümsüzlüğü kendine ilke edinmiş bir lider portresi çizmiştir. Koçaryan dış politikada ve özellikle Türkiye ile ilişkilerde sözde soykırımı kabul ettirmeye çalışan bir çizgi takip ederek Türkiye'nin girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır. Onun döneminde yaşanan olaylar yine Ermeni basınından elde edilen bilgiler ışığında verilmeye çalışılarak Ermeni basınının ve kamuoyunun meselelere yaklaşımı ortaya konulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Robert Koçaryan, Diaspora, Türkiye, Azerbaycan, Karadağ.

Abstract

The ruling period of Robert Kocaryan corresponds to a term in which serious changes have taken place in Armenian foreign policy. The reason of this situation is Kocaryan's intend in portraying a leader who has adopted rigidity and solutionlessness as his principles in foreign policy on the contrary of his forerunner Ter-Petrosyan, who aimed the settlement in his period. He invalidated the attempts of Turkey by forcing the admittance of so-called genocide in foreign policy and the relationships with Turkey. In this study, the approach of Armenian press and public to the problems will be discussed in the light of informations obtained from Armenian pres in his ruling period.

Key words: Armania, Robert Koçaryan, Diaspora, Turkey, Azerbaijan, Karadag.

GİRİŞ

Türk-Ermeni ilişkileri pek çok milletle mukayese edilemeyecek derecede eskidir. Ortak coğrafyaya ve tarihe dayanmasına karşın iki millet arasında yaşanan sorunlar yaklaşık iki asırdır sürüp gitmektedir. Milliyetçilik akımı ve batının sömürgeci politikaları iki unsurun karşı karşıya gelmesinde etkili olmuştur. Karadeniz üzerinde başlayan Türk-Rus mücadelesi, zamanla

Balkanlar, Kafkasya ve nihayet Anadolu'ya yayılınca Ermeniler de bu süreçte Osmanlı Devleti'nden koparak Rusya'nın müttefiki haline geldiler. Başka bir ifadeyle Ermenilerin yakın tarihi, aynı zamanda, Türk-Rus ilişkilerinin önemli bir kesitini meydana getirmektedir.

Ermeni Sorunu, Ermeni toplumunun iç dinamiklerinin (Patrikhane ve Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri) yanı sıra yukarıda da ifade edildiği üzere Rusya başta olmak üzere Avrupa devletlerinin sömürgecilik anlayışının sonucu olarak karşımıza çıkmıştır¹. Rusya, 19. yüzyılın başlarında Revan Hanlığı'na son vererek Ermeni vilayeti tesis ettiğinde bölgenin kaderi bir anda değişti. Rusya etkinliğini artırmak için elli yıl boyunca çok sayıda siyasi, idari ve askeri adım attı². 1878 Türk-Rus savaşı ise Güney Kafkasya'yı tam bir Rus toprağı haline getirirken Anadolu ise Türk-Rus mücadelesinin yeni sahası haline geliyordu. Savaş Ermeniler açısından önemli bir sonuç doğurmuştur ki, o da o güne kadar Osmanlı devletinin iç sorunu olarak görülen Ermeni ıslahatı meselesi Rusya'nın ön ayak olmasıyla uluslararası bir soruna dönüşmüş oldu³. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Ermeniler ve Ermeni teşkilatları hep siyasi arenanın aktörleri olarak dünya sahnesinde yer alacaklardı.

Berlin Antlaşması'nın ardından Rusya'nın desteğiyle teşekkül ettirilen Ermeni cemiyet ve çeteleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Büyük Ermenistan'ı kurmak için terör başta olmak üzere her türlü usule tevessül etti. Rusya'nın 1916'da doğu vilayetlerini istilası Ermenileri cesaretlendirmiş olsa da Rusya'da Şubat devrimi bunu boşa çıkardı. Zira Kerenski Hükümeti'nin, Kafkasya ve işgal altındaki Türk vilayetlerinin yönetimini Tiflis'te Maveraya'yı Kafkas Komitesi'ne devri Ermenileri hayal kırıklığına uğrattı. Ekim ayında Rusya'da yaşanan Sovyet devrimi dengeleri yeniden değiştirdi⁴. Sovyet hükümeti, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu elde tutmak üzere üç önemli adım attı. Bunlar; 15 Kasım 1917 tarihli "Rusya'daki Milletlerin Hakları" beyannamesi, Bakü'de Kafkasya Fevkalade Komiserliği'nin kurulması ve 11 Ocak 1918 tarihli Ermenistan Kararnamesi'nin ilan edilmesi şeklinde sıralanabilir⁵.

Sovyet hükümetinin adımları Taşnak cemiyetince memnunlukla karşılandı. Zira kararnameler Taşnakları Büyük Ermenistan hayali yolunda yeniden heveslendiriyordu⁶. Bolşeviklerin yeniden canlandırdığı Rus-Ermeni ittifakı, 1918 Şubatına kadar sesini kanlı eylemlerle duyurdu. Erzincan'dan Arpaçay boylarına kadar her sancak, her kaza ve her köy Taşnak çetelerinin cinayet ve katliamlarına sahne oldu. Bundan ötürü Türk harekâtı ilkbaharı beklemeden 12 Şubat 1918'de başlatıldı. Türk ordusu sırasıyla Erzincan, Bayburt, Erzurum ve Trabzon'u, ardından da Kars, Ardahan ve Batum'u

anavatana kattı. Bu gelişmeyi Trabzon ve Batum konferansları izledi ve Maveraya-yı Kafkas Hükümeti Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan olmak üzere üç milli devlete bölündü. Osmanlı hükümeti adı geçen devletleri tanımakla birlikte, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi bölgesel dengeleri yeniden değiştirdi. Osmanlı hükümeti mülki ve askeri olarak Evliye-i Selâse'yi dört ay içinde tahliye ederken onun boşluğunu şura hükümetleri doldurmaya çalıştı. Yerel hükümetlerin zayıf yapısı onların İngiliz-Ermeni-Gürcü ittifakı karşısında ömürlerinin kısa olmasına yol açtı. 13 Nisan 1919'da yaşanan işgalin ardından İngilizlerin Kars ve çevresini Ermeni hükümetine teslim etmesiyle Ermenistan, Anadolu'nun taksiminin unsurlarından biri haline getirildi⁷.

Bu beklenmedik askeri ve siyasi emrivakiden ötürüdür ki, 1919'da başlatılan Türk Milli Mücadelesi'nin hedeflerinden biri haline geldi. Türk lider kadrosu batılı düşmanlarını yenebilmek için Sovyet Rusya'nın desteğine ihtiyaç duymakta idi ve bunun önündeki en büyük engeli de kuşkusuz Ermenistan Taşnak hükümeti oluşturuyordu⁸.

Türkiye'nin Rusya'ya yönelik ittifak girişimleri bütün çabalara rağmen olumlu bir karşılık bulmadı. Çünkü Sovyet hükümeti aynen selefi gibi, Kafkasya'yı kendi nüfuz bölgesi olarak görmekteydi ve Sovyet düzeni tesis edilmeden, 1918'de olduğu gibi, Türklerin bölgeye girmesini istemiyordu⁹. Sovyet hükümetinin Türk teklifine karşılık Mayıs ayında Gürcistan ve Ermenistan ile diplomatik görüşmeler başlatması ve bilahare Türk heyetini toprak tavizine zorlaması yukarıda zikredilen politikanın sonucuydu¹⁰. Sovyet Rusya, 7 Mayıs'ta Gürcistan ile 10 Ağustos'ta ise Ermenistan'la anlaşmaya vardı. Ermeni anlaşması içerdiği maddeler Taşnak yönetiminin Sovyetler tarafından tanınması anlamına geliyordu ki, bu da Türkiye'nin yapmak istediğinin tam tersiydi¹¹.

Sovyet Rusya ile ortak harekât düzenleyemeyeceğini anlayan Türk hükümeti, Eylül 1920'de Sarıkamış'a yürüyerek Ermenistan Sorunu'nu tek başına çözmek için harekete geçti. Türk harekâtı Kafkasya'daki dengeleri bir anda değiştirdi¹². Ekim'de Kars, Kasım'da Gümrü alınınca Ermeni hükümeti önce mütareke, ardından Gümrü Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kaldı¹³. Antlaşmanın imzalandığı gün Taşnak hükümeti yerini Sovyet hükümetine bıraktı¹⁴.

İktidar değişikliği Moskova Antlaşması ile onun bölgesel iz düşümü niteliğindeki Kars Antlaşması'nın kabulünü kolaylaştırdı. Böylece Kafkasya'da savaş tehditleri ve toprak talepleri ortadan kalkarak iyi komşuluğa dayalı siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin kapısı aralandı¹⁵.

Gümrü, Moskova, Kars ve bilahare Lozan antlaşmaları Ermeni taleplerini çözüme bağlasa da sorunu tümden ortadan kaldırmaya yetmedi. Çünkü Sovyet Rusya İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Asala terör örgütü ise 1970'li yıllarda, Ermeni taleplerini ve soykırım iddialarını dünya gündemine taşımayı sürdürdü. Söz konusu talepler ve iddialar bağımsızlığın ardından bizatihi Ermenistan hükümetinin talepleri haline dönüşerek dış politikasının ana eksenini meydana getirdi.

A- Koçaryan Dönemi Ermenistan Dış Politikası

1954 Karabağ doğumlu olan Robert Koçaryan, 6 Mart 1997'de Ter-Petrosyan tarafından başbakanlığa getirilmesinin ardından Nisan 1998 seçimlerinde devlet başkanlığına seçildi¹⁶. Koçaryan'ın devlet başkanı olarak ilk icraatı selefi döneminde çeşitli suçlardan ötürü kapatılmış olan Taşnak partisinin faaliyetlerine yeniden izin vermek oldu¹⁷. Ardından Türkiye'yi hedef alan bir dış politikanın temellerini oluşturmaya ve onu süratle tatbika koyuldu. Bir yandan Türkiye'nin sınırlarını tanımayarak, diğer yandan soykırım iddialarını dış politikanın mihenk taşı haline getirerek o tarihe kadar azda olsa görülmeye başlanan yumuşamayı ortadan kaldırdı. Ayrıca Azerbaycan ile yaşanan Karabağ sorununu çözümsüzlüğe itti¹⁸.

Koçaryan, iktidarının ilk günlerindeki icraatlarıyla dış politikayı iki temel ilke üzerine inşa ettiği anlaşılmaktadır: Birincisi; haklar ve çıkarlar "çatışma" ve "sertlik" yoluyla ele geçirilmeli ve korunmalıdır. Buna göre; Ter-Petrosyan döneminde Türkiye ve Azerbaycan'a karşı izlenen yumuşak ve uzlaşması siyasetten vazgeçilerek saldırgan ve aktif bir politika izlenecektir. İkinci husus; bölgesel ve küresel güçler dengesi içerisinde bir ayağı Rusya'da, diğer ayağı ABD'de olan ve bir koluyla İran'ı, diğer koluyla AB'yi tutan bir politika takip edilmelidir. Buna "*Tamamlayıcı Dış Politika*" adı verilmiştir.

Buna göre dış politikanın hedefleri şöyle sıralanabilir:

1. Yurt dışındaki Ermenilerle ilişkiler kurumsallaştırmak,
2. Ermenistan küresel iktisadi sisteme dahil etmek,
3. Başka Rusya olmak üzere büyük güçlerle ilişkileri geliştirmek,
4. Karabağ sorunu Ermenistan'ın hedefleri doğrultusunda çözmek¹⁹.

Ülkenin coğrafi, siyasi ve iktisadi yapısı dikkate alındığında dış politikada Diaspora, Rusya ve Türkiye ile ilişkiler bir adım öne çıkmaktadır. Ermenistan soykırım iddiaları ve toprak taleplerinden ötürü Türkiye ve Azerbaycan ile karşı karşıya gelirken Rusya'nın siyasi ve askeri, diasporanın ise mali yardımına ihtiyaç duyması kaçınılmazdı. Koçaryan dış politikada

başarılı olabilmesi içeride kamuoyunun, dolayısıyla basının desteğini mutlak surette kazanmasına bağlıydı. Bu açıdan bakıldığında Ermeni basınının yapısı ve sorunlara yaklaşımı hükümetin işini kolaylaştırmaktaydı.

B- Çağdaş Ermeni Basını ve Siyasal Bakışı

Ermenistan basını genel itibarıyla aşırı milliyetçi, (Hınçak, Droşak, Horizon), liberal (Armenakan, Aravot, Or) ve Marksist-Komünist (Banvor, Aşhatank, İravunk) olmak üzere 3 gruba ayrılmaktadır.

20. yüzyılın başlarında Avrupa, Rusya ve Ortadoğu'da çıkarılan aşırı milliyetçi Ermeni gazeteleri, Türk tarihi ile ilgili konularda Türkleri sürekli aşağılayan ve Ermeni toplumuna Türk düşmanlığı aşılayan yayınlar yapmışlardır. Liberal basın Batılı misyonerlerin mali desteğiyle kurulduğundan yabancı güçlerin elinde iyi bir silah gibi kullanılmıştır. Marksist görüşlü gazeteler Rusya'da yayın hayatına girdiklerinden öncelikli hedefleri Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi olmuştur. Bu gruba dahil gazetelerin hepsi Türklerin Ermenilere karşı soykırım yaptığı iddialarını gündemde tutarak Batılı ülkeleri ve kamuoylarını buna inandırmaya çalışmışlardır. Haçatur Malumyan'ın yayın yönetmeni olduğu ve Taşnak partisinin resmi yayın organı olan Droşak gazetesinden başlayarak Banvor, Dzayn (ses), Murc (çekiç), Kayu (kıvılcım), Nor (yeni) Hosk (söz), Mşak (işçi), Horizon (gökkuşağı) ve Arev (güneş) gibi gazetelerinin ortak noktası Türk düşmanlığı idi. "Büyük Ermenistan" ideolojisini ilk defa milliyetçi gazeteler ortaya atmıştır ve sovyetler döneminde Garmir Troşak, Sovetakan Hayatsan, Kominist vb. gazeteler de bu fikri savunmaya devam etmiştir. Bugün İravunk, Azg, Haykakan Zamanak, Yerkir, Çorord İşhanutyun, Hayatsanı Hanrapetutyun, Hayots Aşhar, Yerort Uj, Zinvor gazetelerinin başını çektiğini gazeteler sürekli Türk-Ermeni ilişkilerini gündemde tutarak çok sayıda haber ve yoruma yer vermektedir²⁰.

Ermenistan basınında söz sahibi olan belli başlı gazeteler şunlardır:

1. **A1+ gazetesi**; 1993'te yayınlanmaya başlamıştır. Günlük olarak basılan gazetenin editörü Karine Asatryan'dır²¹.

2. **Aravot (Sabah) gazetesi**; Gazete yayın ilkeleri olarak gerçek, hiçbir siyasi gruba hizmet etmeyen, kişilerin özel hayatlarına saygılı, ilkeli, doğru haber sunmak şeklinde kendini tanımlamaktadır. Gazetenin editörü Aram Abrahamyan'dır. Gazete 1 Ağustos 1994'te yayın hayatına başlamış ve internet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayınlanmaktadır²².

3. **Azadutyun Liberty gazetesi**; Adından da anlaşılacağı üzere

liberal bir gazetedir. Bağımsız yayın yaptıklarını savunmaktalar. Editörü Harry Tamraziyan'dır. Gazete 1951'den beri yayın hayatındadır. İnternet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır²³.

4. **Azat Artsakh (Bağımsız Karabağ) gazetesi;** Gazete; Dağlık Karabağ'dan yayın yapmaktadır. 16 Ocak 1923'te kurulmuştur. Karabağ'ın işgalinde abone sayısı 92.000 iken bugün bu sayı 3.000'e düşmüştür. Gazetenin Editörü M. Leonid Martirosyan'dır. Gazete internet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır²⁴.

5. **Azg (Millet) Gazetesi;** 16 Şubat 1991'de kurulan gazete başlangıçta haftada 3 gün yayımlanmaktaydı. 1992 yılında Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk bağımsız gazetesi olma hüviyetini elde eden Azg, aynı zamanda bilgisayar teknolojisi aracılığıyla yayımlanan ilk gazete de olmuştur. Ermenice, Rusça, İngilizce, Farsça ve Türkçe olarak yayımlanan internet sayfası, dünyanın 70 ülkesinden, günlük ortalama 2.500 okuyucu tarafından takip edilmektedir. Azg 3.000 tirajlı olup editörü Hakop Avedikyan'dır²⁵.

6. **Hayods Aşhar (Ermeni Dünyası) gazetesi;** Halkın siyasi ve bağımsız günlük gazetesi olma iddiasıyla 17 Haziran 1997'de yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin yayın yönetmeni Gagik Mıgırdıçyan'dır. Günlük 3.500 tirajlı gazete internet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır²⁶.

7. **Panarmenian.net gazetesi;** 2 Nisan 2000'de yayın hayatına başlamıştır. Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır. Gazete amacını; bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde dünya topluluğuna Ermenistan'ın tanıtımını yapmak, olarak açıklamaktadır. Yayınlar 2009'da kurulan PanARMENIAN Haber Ajansı üzerinden yapılmaktadır²⁷.

8. **Yerkir gazetesi;** Gazete, Ermeni Devrimci Federasyonu(ARF) yani Taşnak partisinin resmi yayın organıdır. Gazetenin ilk sayısı 27 Ağustos 1991 tarihlidir. 28 Aralık 1994'te Levon Ter- Petrosyan tarafından yasaklanmış, ancak Robert Koçaryan döneminde tekrar yayın hayatına dönmüştür. Nisan 2002'den itibaren Beyrut ve Lübnan'da çıkarılmaya başlandı. 2001 yılı sonuna kadar günlük 8 sayfa çıkarılan gazete Ocak 2002'den itibaren 20 sayfaya çıkarılmıştır. Tirajı 2.500 olup editörü Spartak Seyraniyan'dır²⁸.

9. **Hayastani Hanrapetutyun (Ermenistan Cumhuriyeti);** Gazete

Ermenistan Cumhuriyeti'nin resmi gazetesidir. 1990'da kurulmuştur. 6 Eylül 1990'da Ermenice ve Rusça dillerinde yayın hayatına başlamıştır. İlk editörü Aydın Morikyan'dır. Gazeteyi bugün Tigran Farmanyan yönetmektedir. Gazete internet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır²⁹.

10. Noyan Tapan (Nuh'un Gemisi); Noyan Tapan, yerel haber, spor, iş, toplum gibi olayları kapsayan ve Erivan'dan yayın yapan haber ajansıdır. Bu da diğerleri gibi internet üzerinden Ermenice, İngilizce ve Rusça yayın yapmaktadır³⁰.

11. Armenpress Haber Ajansı; Ajans 18 Aralık 1918'de kurulmuş olup, hükümet çizgisindedir. Ermenistan'ın en eski ve en büyük kuruluşudur. Rusça, Ermenice ve İngilizce yayın yapmaktadır³¹.

Ermenistan genelinde 2003 yılı itibariyle 30'dan fazla gazete yayınlanırken bunların baskı sayısı 3.000 ila 8.000 arasında değişmektedir³². Halkın alım gücünün sınırlı olması gazetelerin satışını doğrudan etkilemektedir. 2002–2003 yıllarında bazı gazetelerin tirajlarında yükseliş göze çarpmıştır. Bunlar arasında Ararat, Azg, Golos Armenii, Noyan Tapan, Yerevan News, Respublica Armenia, Gazeta Armenia zikredilebilir. Haber ajansları arasında ise Armenpress, ArminFo, Mediamax, Noyan Tapan yer almaktadır³³.

Ermenistan'da ki medya alanını düzenleyen kanunlardan ilki 8 Ekim 1991'de çıkarılan “Basın ve Kitle İletişim Araçları Hakkındaki Kanun” dur. Yasada, basın ve diğer kitle iletişim araçlarının özgür olduğu ve sansüre tabi tutulamayacağı belirtilmektedir. Basın ve kitle iletişim alanını düzenleyen diğer kanunlar arasında “Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Hakkındaki Kanun” (9 Ekim 2000), “Reklamcılık Yasası” (30 Nisan 1996), “Lisans Düzenlemeleri Hakkında Kanun” (30 Mayıs 2001) yer almaktadır³⁴.

Ermenistan'da hükümet, ulusal televizyon ve radyolar üzerinde denetim yetkisine sahiptir. İki kamu televizyonu dışında 40 kadar özel televizyon bulunmaktadır. Ermenistan'da görsel basın yazılı basına göre daha fazla tercih edilmektedir. ABD merkezli sivil toplum kuruluşu “Freedom House” ülkede oto sansürün özellikle yolsuzluk, güvenlik ve Dağlık Karabağ bölgesi ile ilgili konularda yaygın olduğunu belirtmiştir.³⁵

Gazeteler, devlet, siyasi partiler, kilise veya ticari güç odakları tarafından desteklenmektedir. Gazetelerin çoğunun sahibi zengin işadamları

veya siyasi partilerdir. Bu yüzden gerçek anlamda bağımsız bir gazeteden söz etmek mümkün değildir. Gazetenin finansal desteğini sağlayan kişi, grup veya partiler kendi görüşlerinin dışındakilere asla itibar etmemekte ve gazetelerinde yer vermeyerek bir çeşit sansür uygulamaktadır³⁶. Devlete ait medya kuruluşları sivillere oranla daha güçlüdür. Sivil ve bağımsız olarak tanınan veya böyle olduğu belirtilenler dahi Koçaryan'a yakın kişilerin şirketlerine bağlıdır³⁷.

C- Ermeni Diasporası ve Diaspora- Ermenistan İlişkileri

Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'ye yönelik taleplerini gerçekleştirme şanslarını kaybedince siyasal ve kültürel açıdan iki ana gruba bölündü. Birinci grup Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde yaşayıp Sovyet eğitim ve siyasi sistemine dahil olurken, ikinci grup ise Avrupa ve Amerika'ya göç ederek orada kendi topluluklarını meydana getirdiler. Farklı bölge ve kültürlerle bir arada yaşama zorunda kalan bu topluluklarda milli kimliği korumak önemli bir değer ve yer işgal ediyordu.

Yeni dönemde Ermeni davasının sosyal ve kültürel yönünü bütün Ermeni topluluklarının milli kimlik ve değerlerinin korunması oluşturuyordu. Bu çerçevede; Sovyet sisteminden ayrı olarak Ermenistan'ı kuvvetlendirmek, Ermeni cemaatlerinin milliyet, dil, din ve kültürlerini korumak, Avrupa ve dünya kamuoyunda Ermeni istek ve iddialarını dile getirmek ve nihayet Ermeni göçmenlerine farklı kaynaklardan yardım temin etmek başlıca görevler arasında sayılmaktadır.

Ermeni davasının siyasal yönünü ise Hay-dat doktrini teşkil ediyordu. Bu doktrine göre; Gregoryen cemaatinin tarihi yayılma sahasını teşkil eden ve Ermeni yurdu kabul edilen topraklar emperyalist güçler tarafından işgal edilmiştir. Dolayısıyla Azeri topraklarının işgali "kaybedilmiş ülkenin geriye alınması" projesinden başka bir şey değildir. Hay-dat doktrinin günümüzdeki söyleminde millet kavramının; Ermenistan Ermenileri, Karabağ Ermenileri ve Diaspora Ermenileri olmak üzere üç bileşeni bulunmaktadır. Vatan kavramını ise; Ermenistan, Karabağ, Ahılkelek/Cevahetya, Nahçıvan, İran'ın kuzeyi ve Batı Ermenistan olarak adlandırılan Kuzeydoğu Anadolu teşkil etmektedir. Bugünkü Ermenistan gelecekte kurulacak olan Büyük Ermenistan'ın çekirdeği olarak kabul edilmektedir. Talep ve iddiaların dayandırıldığı temel olay ise 1915 Ermeni Tehciri ve bundan neşet eden sözde soykırım iddialarıdır³⁸.

Ermenistan dışındaki Ermenilere "Diaspora Ermenileri" denilmektedir. Diaspora kelimesi zorla veya kendi isteğiyle ülkesini terk ederek başka yerlerde yaşamak zorunda kalan grupları ifade ettiğinden

diaspora, hem kendi, hem de yaşadıkları toplumun kimliğini taşımak zorundadır³⁹. Bu yönüyle Ermeni diasporası farklı siyasal ve kültürel yapılara ayak uydurarak çeşitli teşkilatlar vücuda getirmişlerdir⁴⁰.

Ermeni kimliğini; Ermeni Kilisesi ve Ermenistan ve tehcir şekillendirirken diaspora kendini daha ziyade soykırım iddialarıyla tanımlamakta ve nitelemektedir⁴¹. Başka bir ifadeyle dünyanın dört bir köşesine farklı zamanlarda ve nedenlerden ötürü yerleşen diaspora, 1915 olaylarını hatırlatan ve anlatan bir koda dönüşmüştür⁴². Ermeni toplulukları milli kimlik ve değerlerini korumanın yolunu sözde soykırım iddialarına ve doğunun mazlum milleti propagandasına sarılmakta bulmuştur⁴³. 1965 yılına kadar Ermeniler arasında ortak tarih bilinci yaratmak üzere bilinçli şekilde öne çıkarılan sözde Ermeni soykırımı bu tarihten itibaren tamamen siyasal bir niteliğe dönüşmüştür⁴⁴.

ABD, Rusya, Avrupa, Gürcistan, Güney Amerika ve Avustralya'da büyük Ermeni toplulukları bulunmaktadır. Topluluklar köken, oluşum, sayı, yaşam biçimi ve toplumsal statüleri bakımından birbirlerinden farklıdır⁴⁵. Adı geçen ülkelerde Ermeni nüfusunu arttıran etkenler arasında I. Dünya Savaşı, 1915 Tehciri, Irak ve Suriye'de yaşanan rejim değişiklikleri, 1979 İran Devrimi, Lübnan iç savaşı, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Ermenistan'da yaşanan iktisadi sorunlar sayılabilir⁴⁶.

Diaspora ile Ermenistan arasındaki ilişkilere bakıldığında giderek artan bir ilgiden ve yakınlıktan söz edilebilir. 1988 Ermenistan depremi, 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığı ve 1991-1994 arasında Karabağ üzerinde yaşanan Azeri-Ermeni savaşı Ermeni topluluklarının Ermenistan'a duydukları ilgiyi arttırmıştır⁴⁷. Robert Koçaryan'ın iktidarında dış politikada yaşanan yapısal değişime bağlı olarak diasporaya fevkalade ağırlık verildi. Diasporanın desteğini sağlamak üzere 1999-2002 yıllarında "Diaspora Konferansları" düzenlendi. Birinci ve ikinci Diaspora Konferansları'nda Rusya Ermenilerinin diğer ülkelerden gelen temsilcilere göre daha fazla ve etkili olduğu görülüyordu. İkinci Diaspora Konferansı'na Rusya'dan 240, ABD'den 170, İran'dan 150, Gürcistan'dan yaklaşık 80 temsilci katıldı⁴⁸. Robert Koçaryan konferansın önemli konuları ele alacağına değinerek diasporanın gücüne ihtiyaç duydukların özellikle dikkat çekti⁴⁹.

Türk-Ermeni Uzlaştırma Komitesi'nin oluşumunda yaşanan gelişmeler Koçaryan hükümetinin geleceği inşa ve Ermenistan'ın dışarıdan yönetilmediği hususundaki iddialarının doğru olmadığını gösterdi. Çünkü Türk-Ermeni Uzlaştırma Komitesi kurulduğu zaman Avrupa ve Amerika diasporası buna karşı çıkınca Ermenistan Dışişleri Bakanlığı daha önce

olumlu görüş bildirmesine rağmen, bilahare komiteden ve organizasyondan habersiz olduklarını açıklamak zorunluluğu hissetti⁵⁰. Bu olay Ermenistan'ın ve Koçaryan hükümetinin durumunu açıklamaya yetmektedir. Ter-Petrosyan, Ermenistan'ın iç ve dış işlerine müdahale noktasında diasporaya karşı tavizsiz bir politika izlerken, Robert Koçaryan bu konuda son derece ılımlı bir tutum izlemeyi seçmiştir. Rusya Ermenilerinin teşkilatlanması eski olmasına karşın Avrupa ve Amerika ile kıyaslandığında yeterince kuvvetli değildir. Sovyet döneminde Rusya'da yaşayan, fakat kendilerini Ermenistan'ın parçası ve uzantısı olarak gören Ermeniler, bağımsızlığın ardından Ermenistan'dan ayrılanları vatana ihanet etmekle suçladıkları için Rusya'ya göç eden Ermeniler diasporanın gelişmesine ve faaliyetlerine fazla katkıda bulunamamıştır. Bu açıdan Avrupa ve Amerikan Ermeni diasporası ile Rusya Ermeni diasporası arasında etkinlik noktasında ciddi bir fark meydana gelmiştir. Avrupa ve Amerika'da büyük siyasal ve finansal güç elde eden diaspora Ermenistan'ın siyasal ve sosyal hayatında daha etkili ve zaman zaman müdahil olurken, daha kısıtlı siyasal-iktisadi gücü temsil eden Rusya Ermeni diasporası ise müdahale yeteneğinden henüz uzaktı⁵¹.

Rusya'daki en güçlü diaspora örgütü Rusya Ermeni Birliği'dir. 2000 yılında kurulan birliğin başkanı Rusya'da ünlü Ermeni iş adamı Ara Abrahamyan'dır. Kuruluş Moskova tarafından desteklendi. Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev; *"Rus ve Ermeni halklarını, karşılıklı saygı üzerine kurulu asırlardır içten bir dostluk ve sempati birbirine bağlıyor. İyi komşuluk ve yakın işbirliği gelenekleri nesilden nesile aktarıldı ve kültürlerimizin karşılıklı zenginleşmesine katkıda bulundu. Rusya yüz binlerce Ermeni için gerçekten ikinci bir vatana döndü"* sözleriyle kuruluşu desteklerini açıkça gösterdi⁵².

Rusya Ermeni Birliği, diğer ülke kuruluşları gibi faaliyet yürütmektedir. Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ı yalnız bırakmamaya, sözde soykırımı kabul ettirmeye ve Ermenistan'ın ekonomik sorunlarına çözüm bulmaya yönelik çabalarda bulunurken bütün bu konularda Rusya'nın desteğini almaya son derece gayret etmektedir.

Ermenilerin, Rusya'da tesis ettikleri diğer kuruluşlar şunlardır:

1. Rus-Ermeni Derneğini Koruma Fonu,
2. Moskova Ermenileri Topluluğu,
3. Ermeni Gençlik Merkezi "Aregak" (Güneş),
4. Uluslararası Ermeni Öğrenciler Birliği,
5. "Yusisapayl" gazetesi,
6. "Armeniya i Mir" (Ermenistan ve Dünya),
7. "Armyanskiy Pereulok" (Ermeni Sokağı)

Rusya'daki Ermeni kuruluşları ve yayın organları Ermeni işadamları ve akademisyenlerce desteklenmektedir. Yardımlar hem kuruluşlar hem de hayırseverlerin karşılıklı birbirini desteklemesi ve çıkarlarını koruması açısından önem arz etmektedir⁵³.

Avrupa ve Amerika'daki Ermeni teşkilatları yapıları itibariyle daha büyük, güçlü ve etkilidir. 1906 yılında New York'ta kurulan Ermeni Genel Yardım Severler Birliği (Armenian General Benevolent Union/AGBU) ve 1910 yılında kurulan Ermeni Yardım Cemiyeti (Armenian Relief Society/ARS) Ermenilerin iki kuvvetli sosyal yardım kuruluşudur⁵⁴.

Ermeni Genel Yardım Severler Birliği'nin amacı Ermenilerin eğitim, kültür, fiziki, manevî ve ahlakî gelişimini desteklemek, yardıma muhtaçları tespit ederek refah düzeyini iyileştirmek, iş ve meslek kazandırmaktır. Bu insanlara hibe olarak yardımda bulunmak veya borç para vermek, öğrenciler için burs sağlamak gibi hizmetlerin yanı sıra yine Birleşik Devletlerdeki Ermeniler için anaokulları, ilkokullar, liseler ve kolejler açmak gibi faaliyetler yürütmektedir⁵⁵.

Ermenilerin en etkili lobi kuruluşu Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee/ANC)'dir. ABD'deki örgütün adı ise ANCA (Armenian National Committee of America)'dır⁵⁶. ANCA'nın hedefleri arasında; Ermenistan'ın desteklenmesinde kamusal bilinç oluşturmak, Amerikan Ermeni toplumunun çıkarlarıyla ilgili konularda ABD'nin politikasına rehberlik etmek ve etkilemek, Ermeni toplumu ile seçilmiş otoriteler arasındaki işbirliğine hizmet ederek ortak bakış açısı tesis etmek sayılabilir⁵⁷.

ABD'deki Ermeniler bütün örgütlerini tek çatı altında toplayarak 1972'de Washington'da, Amerikan Ermeni Topluluğu'nu (Armenian Assembly of America/AAA) oluşturmuşlardır⁵⁸. Ermeni-Amerikan Eylem Komitesi (Armenian-American Action Committee/ARAMAC) ise, 50 eyalette Ermeni seçmenlerinin Ermenilerle ilgili konularda kongre, yönetim ve medya ile iletişim kurmaya çalışmaktadır⁵⁹.

Avrupa Ermenileri ise, 1998'de Ermeni İşbirliği Fonu'nu (The Forum of Armenian Associations in Europa/FAAE) kurdu. Teşkilat uluslararası ilişkiler, insan hakları sorunları, ekonomik işbirliği ve üye kuruluşların sorunlarıyla ilgilenmektedir. Ayrıca Ermeni dilinin geliştirilmesinden sözde Ermeni soykırımına uzanan çizgide kültürel, tarihi ve siyasi konularda projeler yürütmektedir⁶⁰.

Ç- Koçaryan Dönemi Ermenistan-Rusya İlişkileri

Koçaryan iktidarı Rusya-Ermenistan ilişkileri açısından çok yönlü işbirliğinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Vlademir Putin, 2005 yılında Robert Koçaryan ile Soçi'de buluşmasında *"ilişkiler hızla gelişiyor, ticaret büyüyor ve biz en üst düzeyde ilişkileri kurmaya devam ediyoruz"* diyerek iki ülke arasındaki münasebetlerin seyrinden duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu⁶¹.

"Turkish Daily News" gazetesi 11 Ocak 2001 tarihli haberinde Ankara'nın Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmak istediğine yer vermişti. Ermenistan haber ajansı Armenpress muhabirinin Vladimir Putin'e Türk basınına yansıyan bu tür haber ve açıklamaları nasıl karşıladığı sorusuna Rusya'nın Ermenistan Elçilik Danışmanı Vlademir Tkaçov *"Rusya, komşu ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için her normalleşme adımını desteklemektedir"* ifadesiyle Rusya'nın Türk-Ermeni yakınlaşmasına sıcak baktığını dile getirdi⁶². Putin'in Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesine katkıda bulunacakları açıklaması gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü bu açıklamanın yapıldığı dönemde Koçaryan yönetimi, Rusya'nın itirazlarına rağmen İran doğal gazının topraklarından geçerek Gürcistan üzerinden Avrupa'ya taşınması hususunda Tahran ile görüşmelere başlamıştı. Ayrıca Bağdat'a birlik gönderme konusunda da adımlar atmaya hazırlanıyordu. Söz konusu iki gelişme Rusya'yı ciddi şekilde rahatsız etti. Moskova bundan dolayı Ermenistan ile Rusya arasında bağlantıyı sağlayan Gürcistan sınırındaki Yukarı Lars sınır kapısını kapattı⁶³.

Ermeni-Türk diyalogunu Rusya basını yakından takip etti. "Nezavisimaya Gazeta" gazetesi konuya ilişkin bir yorumda; *"Batılı uzmanların büyük bölümünün diyalogu Amerikan diplomasisinin zaferi şeklinde algıladığını, Türk tarafının bölgesel çıkarlardan ötürü Ankara'nın dış politikasında yaşanan taktiksel değişiklik olarak yorumladığını, Azerbaycan'ın ise konunun duyulmasıyla panik yaşadığını"* iddia etti. Gazete ayrıca şu hususlara dikkat çekiyordu: Washington, bu komisyonun hem Bakü, hem Erivan için politik baskı unsuru olacağını düşündüğünü; zira Bakü'nün Ermeni-Türk sınırının açılması ve diplomatik ilişkilerin başlayacağı hususunda korktuğunu, Erivan'ın ise yakın müttefikleriyle arasında yeni sorunlar doğmasından endişe ettiğini, Ermeni temsilcilerinin eşit olmamasından ötürü muhtemel eleştirilerin önüne geçmek üzere eski dışişleri Bakanı A. Arzumanyan'ın komisyona katılımının sağlandığı, diasporanın ise zayıf şekilde temsil edildiğini, bu nitelikleri itibarıyla Amerika'nın "Türk-Ermeni tangosunu" gerçekleştirdiği ve son olarak komisyonun Rusya'nın çıkarları açısından sorun yaratacağı ifade

ediliyordu⁶⁴.

Ermenistan'ın dış borçları meselesi Rusya'ya bağlılığı artıran bir başka konudur. Robert Koçaryan 101 milyon dolar borca karşılık devlet kuruluşlarını Rusya'nın kontrolüne verdi. Bununla ilgili anlaşma 17 Temmuz 2002'de imzalandı⁶⁵. Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sargisyan ile birlikte anlaşmaya imza koyan Rusya Teknoloji Bakanı İlya Klebanov şu saptamada bulunuyordu: *"Ermenistan Rusya'nın borcuna karşılık mal anlaşması imzaladığı tek ülkedir. Rusya'nın stratejik ortağı olan Ermenistan ile bir yıl öncesine kadar askeri işbirliği daha ağırlıkta iken şimdi bu durum tam tersidir. Bundan başka Rusya, Ermenistan'da ciddi yatırım projeleri gerçekleştirmek istemektedir"*⁶⁶.

Rusya-Ermenistan ilişkilerinde en önemli konu Karabağ sorunudur. Bölgedeki etkinliği kuşku götürmez olan Rusya, Ermenistan üzerinde son derece etkilidir. Ermenistan'da Karabağ hakkında uzlaşmaya yanaşmayan kesim Rusya'yı vazgeçilmez müttefikleri görüyordu. Karabağ Ermenileri başta olmak üzere aşırı milliyetçiler Koçaryan iktidarında ülkeyi ve kamuoyunu yönlendirir bir hale geldi⁶⁷.

Karabağ sorununu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde barışçıl yollarla halletmek için Minsk Grubu kurulmuştu. Türkiye süreci samimiyetle destekledi⁶⁸. Minsk Grubu, ateşkes sağlandıktan sonra, farklı zamanlarda taraflara Paket Çözüm (Haziran 1997), Aşamalı Çözüm (Ekim 1997) ve Ortak Devlet (Kasım 1998) olmak üzere üç değişik barış projesi sundu. Projelerin ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Azerbaycan tarafından reddedildi. Öneriler bu şekilde kabul edilmeyince taraflar arasında doğrudan devlet başkanları ve dışişleri bakanları düzeylerinde görüşmeler başlatıldı⁶⁹.

29 Haziran 2004'da İstanbul'da gerçekleşen NATO toplantısına davet edilen Koçaryan, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmediğini gerekçe göstererek katılmadı⁷⁰. Ermeni basınına göre, kararın arkasında Putin'in talebi yatıyordu. Rusya, Karabağ vesilesiyle Güney Kafkasya'da nüfuzunu sürdürmek istediğinden Türkiye'nin girişimlerini çıkarlarına müdahale olarak görüyordu. Bu nedenle Rusya dışişleri bakanı Sergey Lavrov zirve dönüşü ülkesinin bertaraf edilmeye çalışıldığını iddia ederek Rusya'nın Ermenistan'ın değişmez askeri müttefiki olduğunu ifade etti⁷¹. Karabağ Savaşı devam ederken Rusya'nın, Türkiye'nin Nahçıvan'a asker gönderme düşüncesine itirazı bundan kaynaklanıyordu. Savunma Bakanı Şapoşnikov bu konu hakkında *"Türkiye'nin sadece Nahçıvan'a ordu göndermesi değil, Kafkasya'daki gelişmelere müdahale etmesi bile üçüncü dünya savaşına*

neden olur” demektedir ve Türkiye Moskova, Kars Antlaşmaları gözden geçirilmekle tehdit ediliyordu⁷².

Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan’ı sık sık esnek davranmaya davet etse de yukarıda ifade edildiği gibi somut ve ciddi bir adım atmadı. 2005’de Vladimir Putin, AGİT-Minsk Grubu eş başkanı olarak *”Ermenistan ve Azerbaycan’a çabalarında yardıma hazır olduklarını ve ABD ve Rusya’nın Orta Asya ve Güney Kafkasya’daki genel çıkarlarını bölgedeki tüm devletlerin istikrarında ve bağımsızlığında görmektedir”* açıklamasına rağmen Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü korumayı aklına getirmeyen⁷³, Recep Tayyip Erdoğan’ın girişimlerini takdirle karşılıyordu. Aynı yıl Soçi’de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile buluşan Putin, sorunun çözülmesi gerektiğini beyanla Türkiye’nin yaklaşımını memnunlukla karşıladıklarını ifade etti⁷⁴.

Sonuç itibarıyla Robert Koçaryan *”Karabağ sorununda tüm tarafları mutlu edecek çözüm yok”* ifadesiyle çözümsüzlüğü çözüm olarak savunmaya devam etti⁷⁵. Bu politika Ermenistan’ın diplomasi alanında hareket kabiliyetini zayıflattı. İran ile ilişkileri yüzünden batının tepkisini çekti. Rusya’ya bağımlılık artarken iktisadi yapı zayıfladı ve nüfus azaldı⁷⁶.

D- Ermenistan-Türkiye İlişkileri

1965’te başlayan ve yaklaşık yirmi yıl boyunca Türkiye ve Türkleri hedef alan Ermeni terörünün amacı sözde soykırım iddialarını dünyaya duyurmak ve kabul ettirmektir. Yakın döneme Ermeni terör örgütlerinin kanlı eylemleri damgasını vursa dahi Türkiye, 1991’de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan’ı iki ay sonra tanımakta sakınca görmedi. Nisan 1991’de Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural, Erivan’ı ziyaret ederek Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ile görüşerek doğrudan sınır ticaretinin başlatılması, iki ülke arasındaki karayolunun açılması ve havayolu bağlantısının sağlanması gibi hususlarda mutabakata varıldı⁷⁷.

Türkiye, Ermenistan’ı kıyasıya olmadığı halde Karadeniz Ekonomik İşbirliği’ne kurucu ülke olarak davet etti. Buna karşın bağımsızlık bildirgesinde Türk toprakları *”Batı Ermenistan”* kabul edildi ve Ermeni meclisi 23 Ağustos 1991’de sözde soykırımın uluslararası alanda kabulü için girişimleri sürdürme kararı aldı⁷⁸. Son olarak Kars Antlaşması tanınmayınca Türkiye, 1992’de iki ülke sınırının tanınması şartıyla diplomatik ilişkiyi kesti. Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal edince Nisan 1993’te Türk hava sahası Ermenistan’a kapatıldı⁷⁹. Ermenistan ise bu zaman zarfında Rusya’ya yaklaşarak bir askeri anlaşma imzaladı. 30 Eylül 1992 tarihli

anlaşmaya göre; Rusya'ya askeri üsler tahsis edildi ve Rus askerlerinin sınırdaki konuşlanması kabul edildi⁸⁰.

Devlet başkanı Ter-Petrosyan, ülkenin içinde bulunduğu şartlardan hareketle Taşnak Partisi'nin söylemlerini bir kenara bırakarak Karabağ sorununu çözmek ve Türkiye ile ilişkileri normalleştirilmek için adım atmak ihtiyacı hissetti. Fakat muhaliflerin ve diasporanın tutumu yüzünden ilerleme sağlayamadı ve istifa etmek zorunda kaldı. Petrosyan'ın halefi Koçaryan ise Karabağ'dan çekilmeyi reddederek gerginlik siyasetinde ısrar etti. Rusya'dan yeni uçak filosu ve füze sistemleri alınca iki ülke arasında ilişkiler iyice gerildi. Dönemin Savunma Bakanı Serj Sarkisyan, Rusya ile hava savunma iş birliğine gidilmesi sayesinde ülkesinin güvenliğinin arttığını savundu⁸¹.

Bağımsızlığı takiben ikili ilişkiler kapsamında gündeme gelen konuları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Diaspora Konferansları
2. Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu
3. Dağlık Karabağ Sorunu
4. Viyana Türk-Ermeni Platformu
5. 2004 NATO Zirvesi
6. 1915 Olaylarını Araştırma Komisyonu

1. Diaspora Konferansları

Robert Koçaryan yurt dışındaki Ermeniler ile iyi ilişkiler kurmaya özel önem vererek gösterişli konferanslar düzenlenmesi kararı aldı. Konferansların amacı Ermenistan'a siyasi, iktisadi, lobcilik, sağlık, eğitim ve bilim alanlarında Ermeni topluluklarının yardım etmelerini sağlamaktır. Bunun karşılığında diasporaya siyasi hedefler sunacak ve Ermeni kültürünü muhafaza edebilmelerine yardımcı olacaktı⁸².

22-23 Eylül 1999'da gerçekleştirilen birinci konferans sayesinde ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Erivan'da düzenlenen konferansa 70'e yakın ülkeden 1.200 kişi katıldı ve bunların 800'ü aydın, akademisyen, politikacı ve resmi görevliydi. Konferansta; Siyasal faaliyetler/lobicilik- Ekonomik sorunlar- Kültürel, bilimsel ve eğitimle ilgili sorunlar- sosyal sorunlar ile Ermenistan-Diaspora işbirliği alanlarına ilişkin çalışma grupları oluşturuldu⁸³.

İkinci konferans 45 ülkeden gelen temsilcilerle 27-28 Mayıs 2002'de yapıldı. Ermenistan Dışişleri Bakanı ve konferansın hazırlık

komisyonu başkanı Vardan Oskanyan'a göre; konferansa Ermenistan, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ve Diaspora tüm teşkilatlarıyla katıldı. Devlet başkanı Robert Koçaryan konferanstan beklentilerini şu sözlerle ortaya koyuyordu⁸⁴:

“Bizler kolay değerlendiremeyeceğimiz bu sürece üç yıl önce başladık. Sürecin anlamı Vatan ve Diaspora'nın entegrasyon olanaklarını değerlendirmek ve ulusal potansiyelin korunmasıdır ki dünyada çok hızlı bir şekilde gelişim göstermektedir. Ermenistan zorlu bir coğrafik bölgede bulunmaktadır ki her bir politik gelişme yeni sürprizlere gebe olabilir. Ülkemiz bu zaman içerisinde özellikle süper devletlerarasındaki ilişkilerini çok nazik bir şekilde gerçekleştirmiştir. Ermenistan'ın çıkarlarını öne çıkarmada Ermeni Diaspora'sı kuruluşlarının takındığı tutum övgüye değerlidir. Şimdi ise gelecekte yapacağımız işleri konuşmanın zamanıdır. Şu anda geriye dönülmez demokratik reformlar giderilmektedir. Ekonomik reformlarla birlikte rüşvet karşıtı programlar da incelenmiş ve bizler bunların takipçisi olmaya devam edeceğiz. Konferansta ele alınacak tüm sorunlar; Ermenistan, Karabağ ve Diaspora için çok önemlidir. Ermenistan dışarıdan, Diaspora ise Ermenistan'dan kesinlikle yönetilemez”.

Konferanslarda diasporanın dağınkılığına dikkat çekilerek bunun bütüncül kimlik oluşumunu engelleyen kültürel bir tehdit meydana getirdiği iddia edildi. Bütüncül kimlik için üç unsurun; ortak dil, sözde soykırım ve Karabağ sorununun hayati önem taşıdığı ve bütün Ermenilerin bunları benimsemesi gerektiği vurgulandı. Ayrıca sözde soykırımın tanınmasına yönelik çalışmaların başarıyla yürütüldüğü ve bu çabaların Ermeni birliğine katkıda bulunduğu kabul edildi. İkinci Diaspora konferansında; sözde soykırımın tanınmasına öncelik verileceği ve Türk-Ermeni ilişkilerinde soykırım iddialarından vazgeçilmeyeceği en çarpıcı kararlar olarak tutanaklara yazılmıştır⁸⁵.

2. Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu

Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu (Turkish-Armenian Reconciliation Commission/TARC) ikili ilişkiler açısından son derece önemli bir adım olarak telakki edilebilir. Komisyon 9 Temmuz 2001'de dört Ermeni ve altı Türk temsilciden meydana getirildi. Bunlar; Ermenistan eski dışişleri bakanlarından Alexander Arzumanyan, Eski Şam büyükelçisi Prof. Dr. Van Krikoryan, Armenian Assembly of America (AAA) başkanı David Hovanisyan ve Rusya eski devlet başkanı Boris Yeltsin'in danışmalarından Andranik Migranyan, Türk üyeler ise; emekli büyükelçi Gündüz Aktan,

emekli büyükelçi ve TESEV direktörü Özdem Sanberk, eski dışişleri bakanlarından İlder Türkmen, emekli general Şadi Ergüvenç, Prof. Dr. Üstün Ergüder ve Prof. Dr. Vamık Volkan idi⁸⁶. TARC'ın ilk aşamadaki hedefleri; Türkler ve Ermeniler arasında ortak anlayışı ve iyi niyeti geliştirmek, Ermenistan ve Türkiye arasında ilişkileri cesaretlendirmek, iki toplum arasında diaspora da dahil olmak üzere ilişkileri düzeltmekti. Türk-Ermeni Barış Komisyonu, diğer kuruluşların çalışmalarına destek verecek ve bu yöndeki tavsiyelerini ilgili hükümetlere sunacaktı. Karabağ ve sözde Ermeni soykırımı meselesi ise gündeme getirilmeyecekti⁸⁷.

Ermenistan basını, Türk heyetini kendi alanlarında uzman olmakla birlikte Prof. Dr. Vamık Volkan gibi bir psikologun araştırarak bir şeyi olamayacağını öne sürerek Türkiye'nin sürece özen göstermediğini ima ediyordu⁸⁸.

Amerikan Ermeni Milli Komitesi'ne (ANCA/Armenian National Committee of America) göre AAA, Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun teşkilinde Amerikan Dışişleri ile hareket etmişti. Bu yüzden komisyon Ermeni değil, Amerikan çıkarlarına hizmet ediyordu. Bu eleştiri AAA'yı çekimser bir hale getirirken, Ermenistan'daki 10 siyasi parti 31 Temmuz 2001'de ortak bir bildiri yayınlarak komisyona destek vermediklerini açıkladı⁸⁹. Devlet Başkanı Koçaryan da ilişkilerin devletler düzeyinde tartışılması gerektiğini savundu⁹⁰.

Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun teşkili Türkiye Ermenileri arasında beklenen ilgiyi uyandırmasa da iki toplum arasındaki diyalog açısından olumlu bulundu. Onlara göre komisyon, gerginliği azaltan ve doğru zamanda atılmış bir adımdı⁹¹.

Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun ön gördüğü "gayri resmi" diploması ABD ve bazı batılı devletler tarafından memnuniyetle karşılandı ve iki toplum arasındaki en ciddi diyalog girişimi olarak nitelendirildi⁹². Bu yönüyle ABD'nin komisyona destek vermesi bazı Ermeni grupları tarafından eleştirildi⁹³.

Komisyonun Ermeni üyelerinden Hovhanisyan, Arzumanyan ve Migranyan Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi'nden (International Center for Transitional Justice) 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nin, 1915 olaylarına uygulanıp uygulanmayacağını araştırılmasının isterken, arabulucu David Phillips de Türk tarafının onayını almadan konuyu bir bildiriyle kamuoyuna duyurdu⁹⁴. Böylece taraflar arasında başlayan şiddetli

gerginliğin ardından 11 Aralık 2001'de Ermeni temsilcileri ortak bir beyanname yayınlayarak komisyondan ayrılınca bu girişimde sona ermiş oldu⁹⁵.

3. Dağlık Karabağ Sorunu

Karabağ sorunu, Azerbaycan ve Ermenistan arasında şiddete dönüşen siyasi bir anlaşmazlıktır. Bugün, Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ, doğal sınırlarını Azerbaycan'ın Kür ve Aras ırmakları ile Sevan Gölü'nün çevrili olup 18.000 km² büyüklüğündedir. Bölgeye Karabağ adı 12-13. yüzyıllarda verildi. Bu tarihe kadar Gerger, Guger, Uti, Utik, Udin, Otena, Kara, Karalar, Arsak, Sev aygi gibi adlarla anıldı⁹⁶. Dağlık Karabağ, Karabağ'ın içinde adından da anlaşılacağı üzere yüksek dağlar ve bunları kesen derin vadilerden oluşan bölgedir. Buna göre 4.392 km²'lik bir alanı kaplayan Dağlık Karabağ, Azerbaycan arazisinin yaklaşık % 5'ine tekabül etmektedir⁹⁷.

Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama talepleri eskiye dayanmaktadır. Ermeniler 1915 olayının 50. yıldönümünde yani 1965'de Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarını gündeme getirdiler. Tarihi romanlarıyla tanınan Sero Hanzadyan, 1977'de Brejnev'e yazdığı dilekçede Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını istedi. 1987'de ise Karabağ Komitesi vasıtasıyla Ermeniler 75 bin imzalı dilekçeyi Gorbaçov'a göndererek aynı talebi yeniledi. Bölgede ilk çatışmalar 1988'de başladı. Karabağ Ermenileri Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB'ye başvurarak Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'a bağlanmak istediklerini belirtti⁹⁸. 9 Mayıs 1994'de Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin temsilcileri arasında Bişkek Protokolü imzalandı. Bu tarihe kadar Dağlık Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan topraklarının % 20'si işgal edilmiş ve 1 milyon Azerbaycan vatandaşı muhacir durumuna düşürülmüştü⁹⁹.

Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin önündeki en büyük engel Karabağ sorunu oldu. Ter-Petrosyan Taşnak-Rus işbirliği sonucunda devrilince iktidara gelen Koçaryan, sorunu iyice derinleştirdi¹⁰⁰. Karabağ Ermenilerinin Koçaryan'a verdiği destek Minsk Grubunun çabalarının sonuçsuz kalmasında rol oynadı¹⁰¹.

AGİT Minsk Grubu Mart 1992'den itibaren sorunu çözmek üzere üç barış projesi geliştirdi: Paket Çözüm (Haziran 1997), Aşamalı Çözüm (Ekim 1997) ve Ortak Devlet (Kasım 1998). Projelerin ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Azerbaycan tarafından kabul edilmedi¹⁰².

Mayıs 2005'te Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan bölgenin statüsünü belirlemek üzere bir araya geldi. Ermenistan basını çözümsüzlüğün sorumluluğunu İlham Aliyev'e yükledi¹⁰³. Fakat gerçekler Ermenileri işaret ediyordu. Çünkü Dağlık Karabağ Cumhuriyeti devlet başkanı Arkadi Hugasyan, 2005 yılında Rus "Regnum" Ajansı'na verdiği röportajda; Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanlarının buluşmalarını faydalı bulmakla birlikte Dağlık Karabağ Ermenilerinin müzakerelere katılması gerektiğini, aksi takdirde sonuç alınamayacağını ve Azerbaycan'ın bu noktada çözümsüzlükten yana olmakla suçladı. Hugasyan Azerbaycan'ın Karabağ Ermenileri eşit bir muhatap alması gerektiğini, diğer türlü sorunun uzun yıllar devam edeceğini belirtti¹⁰⁴. Robert Koçaryan ise "*Karabağ sorununda tüm tarafları mutlu edecek çözüm yok*" sözüyle çözümsüzlükten yana olduğunu gösterdi¹⁰⁵.

Ermeni tarafında bunlar yaşanırken 2005'te Soçi'de Rusya devlet başkanı ile buluşan başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmesine ilişkin olarak Putin'in düşüncesini memnuniyetle karşıladığını açıkladı. Ayrıca Minsk Grubu'ndan daha etkin olmasını bekleyen Erdoğan, "*Düşmanlığın değil dostluğun olduğu bir dünya arzuladıklarını*" belirtti¹⁰⁶. Recep Tayyip Erdoğan, San Fransisco'da yaptığı açıklamada ise "*Ermenistan, Dağlık Karabağ'daki işgal edilmiş topraklardan çıkmalı ve bunları Azerbaycan'a teslim etmeli*" çağrısında bulunarak farklı ülke parlamentolarının sözde Ermeni soykırımını tanımasının Türk-Ermeni ilişkilerine katkı sağlamadığını ve sorunları çözmediğine dikkat çekti¹⁰⁷.

4. Viyana Türk-Ermeni Platformu

Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan olaylardan birine de Viyana Ermeni-Türk Platformu imza attı. Viyana Üniversitesi'nde görevli tarihçilerin kurduğu Viyana Ermeni-Türk Platformu, Temmuz 2004'de bir çağrı yaparak, soykırım iddialarıyla ilgili olarak Türk ve Ermeni tarihçileri arasında 100'er adet belge alışverişi önerdi. Buna göre; 1915 olaylarıyla ilgili belgeler karşılıklı olarak sunulacak ve bunlar üzerinden bilimsel bir tartışma yürütülecekti¹⁰⁸.

Türkiye'den Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Yusuf Halaçoğlu ile Ermeni Araştırmaları Bölümü Başkanı Prof. Hikmet Özdemir, Ermenistan adına ise Erivan Soykırım Müzesi Müdürü Prof. Lavrenti Barsegyan ile Ermeni Bilimler Akademisi'nden Prof. Ashot Melkonyan bir araya geldi¹⁰⁹.

Süreç hassas olduğu için basına kapalı tutuldu. 16 Temmuz 2004'te Türk tarafı Ermeni tarafına verilmek üzere yarısı uluslararası ve yabancı arşivlerden olmak üzere 100 belgeyi Viyana'ya götürdü¹¹⁰. Ermeni heyeti gelmediği için belgeler Artam Ohancanyan'a teslim edildi. Ohancanyan da Ermeni tarafının 100 belgesini Türk tarafına teslim etti. Türk tarafı 31 Aralık 2004'e kadar karşılıklı 80 belgenin daha teatisini teklif etti ve 2005'in ilk yarısında toplantı yapılması kararı alındı. Ermeni tarihçiler, Mayıs 2005'de Viyana'da yapılması planlanan toplantıya katılmayacaklarını bildirdiler. Bu gelişmeyi yazılı açıklamayla duyuran Viyana Ermeni-Türk Platformu, Ermeni diasporasının 2005 yılı hedefinin "1915 olaylarını soykırım olarak kabul ettirmek olduğunu" işaret ederek Türk tarafının diyaloga hazır olduğunu ispatladığını vurguladı. Ekim 2005'te Ermeni tarafı "Osmanlıca belgeleri çevirmediği için" ek süre istedi. Türk tarafı belgelerin tercümelerini vermeyi teklif etse de muhataplarından bir cevap alamadı ve süreç bu şekilde sona erdi¹¹¹.

Viyana Türk-Ermeni Platformu'na sunulan arşiv belgeleri, 2010'da kitap haline getirildi. Viyana Türk Ermeni Platformu Arşiv Belgeleri (Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform) adını taşıyan eser İngilizce yayımlandı. Kitap, 1915 olaylarına ilişkin Türkiye, Ermenistan, Avusturya, Almanya, Fransa ve Amerikan arşivlerinden derlenen toplam 179 belgeyi içeriyordu¹¹².

5. 2004 NATO Zirvesi ve İkili İlişkilerin Seyri

Komşularla iyi ilişkiler kurulmalı anlayışından yola çıkan Türkiye başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Haziran 2004'te Ermenistan devlet başkanı Koçaryan'ı NATO Zirvesi'ne davet etti. Koçaryan İstanbul'da gerçekleşecek olan zirveye katılmayı reddetti. Ermenistan devlet başkanı zirvenin hemen öncesinde Ermenistan'ın Türkiyesiz gelişebileceğini ve ön şart olmadan diplomatik ilişki kurmak istediklerini belirterek Türkiye'yi çözümsüzlükten yana olmakla itham etmişti¹¹³.

Zirvede Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri bakanları arasında yapılan üçlü görüşme ümitlerin devamını sağladı. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan, Türk Hükümeti ile ilişkilerinde samimi olduklarını, görüşmelerin Karabağ sorununun yanı sıra ticari ve iktisadi konuları da kapsamaya gerektiğine dikkat çekerek Türkiye'nin Güney Kafkasya'yı Avrupa ve NATO'ya bağlamakta önemli bir rol oynadığını vurguladı. Ayrıca toplantıların Gürcistan'ın da dahil edilerek sürdürülmesini önerdi¹¹⁴.

2004 yılında ikili ilişkiler açısından Ermenistan tarafında cereyan eden yegane ümit veren gelişme bütçe taslağında soykırım ifadesine yer verilmemesi gösterilebilir. Buna karşın Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hamlet Gasparyan Ermenistan'ın soykırım konusundaki politikasında değişikliğe gitmediğini ve soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınmasına birinci derecede öncelik verdiklerini söylemeyi ihmal etmedi¹¹⁵.

Başbakan Erdoğan ise 24 Haziran 2004'te, Ermenistan ile bağları korumak istediklerini, ancak bir yere kadar peşlerinden koşacaklarını ifadeyle Ermeni hükümetini uyardı¹¹⁶.

5. 1915 Olaylarını Araştırma Komisyonu Önerisi

Türkiye tarafından atılan son iyi niyet adımı Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından 13 Nisan 2005'de atılmıştır. Türk başbakanı *"1915 olaylarıyla ilgili gerçeklerin araştırılması için iki ülkeden tarihçilerin ve diğer uzmanların katılımıyla araştırma komisyonu kurulması"* önerisi getirmiştir¹¹⁷.

Erivan yönetimi adına Cumhurbaşkanı basın sözcüsü Viktor Soğomonyan 16 Nisan 2005'de mektubun henüz ulaşmadığını öne sürerek ve mektubun kabul ya da reddine ilişkin ortada dolaşan iddiaların doğru olmadığını beyan etti¹¹⁸.

Erivan "önce siyasi diyalog kurulsun" tezini savunurken Ermeni basını ilişkilerin önkoşulsuz olarak kurulabileceğini dile getiriyordu. Devlet başkanı Koçaryan, *"Geçmişe yönelik öneriniz, eğer bugün ve geleceğe ilişkin noktalar içermiyorsa faydalı olamaz. Avrupa'da sorunları olduğu halde komşu ülkeler bulunduğunu, sorunların ilişkilerin tesisine engel olmadığını, ilişkilerin tesisi için her iki taraf hükümetlerinin sorumluluk taşıdığının belirtildiği mektupta, tarihçilerin yetkili kılınmasına hakları olmadığını"* ifade etmesine rağmen Türkiye'nin çağrılarına olumlu cevap vermedi¹¹⁹. Ayrıca Koçaryan, Erivan yönetiminin soykırım iddialarının tanınması için çalıştığını, ancak Türkiye'den toprak talebini asla öne sürmediklerini, bu konuda gerçekçi olmaya ihtiyaçları bulunduğunu ifade etti. Karabağ sorununa da değinen devlet başkanın çözüm için tavizlerin kaçınılmaz olduğunu, ancak bunların çeşitli etkenlere bağlı olduğunu belirterek *"Güçlü olan biziz, daha fazlasını biz almamız"* cümlesiyle tavrını ortaya koyuyordu¹²⁰.

Koçaryan hükümeti iyi niyetli girişimleri böyle karşılıksız bırakırken aynı zamanda Türkiye'yi de her fırsatta suçlamaktan geri durmuyordu.

Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan 14 Nisan 2005’de yaptığı açıklamada sınırın kapalı tutulmasından dolayı 1 milyar dolar zarar ettiklerini iddia ederek Türkiye’yi sorumlu tuttu. Oskanyan, Türkiye’nin dış siyasetinin Brüksel ile uyumlu olması gerektiğini, bunun sınırların bütün komşulara açık tutulması anlamına geldiğini, bunun için AB nezdinde yüksek sesle ve girişimlerde bulunacaklarını belirtti. Bunlara ilaveten hükümetinin soykırım iddialarının tanınması meselesinin takipçisi olmayı sürdüreceğini beyan etti¹²¹.

SONUÇ

Aslen Karabağ Ermenilerinden olan Robert Koçaryan, Karabağ sorununun ayrılıkçı liderinden biri olarak tanınmıştır. 1997’de Ter-Petrosyan’ın halefi olarak iktidara geldikten sonra Ermenistan’ın dış politikasını iki kavram üzerine inşa etti. Bunlar; bölgesel çatışma ve büyük güçlerle işbirliğidir. Bölgesel çatışma kavramı Türkiye ve Azerbaycan’a karşı saldırgan ve uzlaşmaz politikalar takip etmek anlamına geliyordu. Bu devletlere karşı yürüteceği mücadelede ise dış desteğe ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle hem kalkınmak ve hem de Türkiye ve Azerbaycan’a karşı Rusya, ABD ve AB ile işbirliğine gidecekti.

Koçaryan yurt dışındaki Ermeni topluluklarına büyük önem atfetmiştir. Birinci ve ikinci diaspora konferansları bunun sonucudur. Konferanslarda diasporanın dağılımının kültürel kimliğe zarar verdiği iddia edildi. Bütüncül milli kimlik için üç unsurun; ortak dil, sözde soykırım ve Karabağ sorununun hayati önem taşıdığı ve bütün Ermenilerin bunları benimsemesi gerektiği vurgulandı. Ayrıca sözde soykırım iddialarının tanınması çabalarının Ermeni birliğine katkıda bulunduğu kabul edildi. Konferansların beklide en önemli sonucu soykırım iddialarının Türk-Ermeni ilişkilerine kurban edilmeyeceğinin altının çizilmesidir.

Robert Koçaryan, Rusya’yı her zaman bir numaralı müttefiki görmüş, diğer ilişkilerini Rus-Ermeni ittifakının gidişine göre şekillendirmiştir. Dolayısıyla bölgesel sorunların çözümü veya çözümsüzlüğünde Rusya önemli bir konuma sahipti. Ermeni-Azeri ve Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmemesinin altında Rusya’nın çözümsüzlükten medet ummasının büyük rolü vardır.

Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu, Viyana Türk-Ermeni Platformu, Karabağ Sorunu, 2004 NATO Zirvesi ve diğer faaliyetlerde Koçaryan, barıştan yana olumlu ve somut bir adım atmamıştır.

Ermeni basını yapısı gereği Koçaryan iktidarını daima desteklemiştir. Resmî ve gayri resmî gazete ve dergiler hükümeti ve diasporayı haklı çıkarmaya dönük bir tavır içinde olmuşlardır. İkili ilişkilerde Koçaryan hükümetinin tezlerinin ve politikalarının tutarsızlığını ve dünyayla uyumlu olmadığını görmek yerine Ermeni milliyetçiliğinden hareketle kendilerinin haklılığını ispata çalışmaktadırlar. Ermeni hükümeti ve Ermeni basını için normalleşme Ermeni isteklerinin kayıtsız ve şartsız kabulü anlamına gelmektedir.

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

- ¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s.18; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s.40.
- ² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s.26; Okan Yeşilot, “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı: 36, Erzurum 2008, S.191; Bölgedeki nüfus yapısında yaşanan değişiklikler için bkz: Yavuz Aslan, “*Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)*”, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: VII/38, Ankara 2001, s.1017-1028.
- ³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.43; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.199-208.
- ⁴ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s.84-86; Erol Kürkcüoğlu, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s.23; *Dokümentü i Materyalı Po Vneşney Politik Zakavkazya i Gruzii*, Tiflis 1919, s.12-13.
- ⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, S.335; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.41-42.
- ⁶ Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.427.
- ⁷ Bkz. Esin Dayı, *Evlîye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum 1997.
- ⁸ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara 1997, s.79; Geniş bilgi için bkz: Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, İstanbul 1997, s.328-335.
- ⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları, I*, (Türkiye İş Bankası Yayınları), Ankara 1985, s.177; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, I*, (Kültür Bakanlığı Yayını), Ankara 1994, s.154.
- ¹⁰ Bkz: Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001, s.510-513; *TBMM Gizli Celse Zabıtları, I*, s.349; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul 1995, s.335; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, I*, s.321-325.
- ¹¹ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, Ankara 1991, s.27. C. Vartanyan, *Pobeda Sovyetskoy Vlasti Vı Armenii*, Erivan 1959, s.289-290.
- ¹² Sovyet Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, 9 Ekim'de Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine karar verirken gerekçe olarak Ermenistan'ın Türkiye

tarafından parçalanmasını engellemek iddiasının arkasına sığınyordu. Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul 2008, s.254-255.

- ¹³ Bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.188-198; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s.223-228; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s.259.
- ¹⁴ Mehmet Gürbüz-Murat Karabulut, "SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Sosyo-Ekonomik Benzerlik Analizi", *Bilig*, Sayı: 50, Ankara 2009, s.32.
- ¹⁵ Geniş bilgi için bkz: Selçuk Ural, "Moskova Antlaşması'ndan Kars Antlaşması'na Türkiye'nin Kafkasya Politikası" KAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, Kars 2009, s.175-215.
- ¹⁶ "RobertKocharian", Armenianpedia.Com, [Http://Www.Armeniapedia.Org/Index.Php?Title=Robert_Kocharian](http://www.Armeniapedia.Org/Index.Php?Title=Robert_Kocharian)
- ¹⁷ 1995'den itibaren hapiste tutulan Vahan Ovenesyan serbest bırakıldı. Salıverildikten sonra Türkiye'yi hedef alan demeçler veren Ovenesyan, "Biz Türkiye'ye yalnız başına hiçbir şey yapamayız. Amacımız büyük güçleri Türkiye'ye karşı harekete geçirmektir" diyerek Taşnakların yeni döneminin yolunu gösteriyordu. Haleddin İbrahimli, [Http://Www.Gunaz.Tv/Aze/14/Articlecat/1/ArticleId/1824-Ermeni-Milli-Menfaatleri-Ideolojisi-ve-İddialari.Html](http://www.Gunaz.Tv/Aze/14/Articlecat/1/ArticleId/1824-Ermeni-Milli-Menfaatleri-Ideolojisi-ve-İddialari.Html), 10 Mayıs 2010.
- ¹⁸ 1988'den itibaren Ermeni kamuoyunda "Ermenistan Ermenilerindir", "Ermenistan Türklerden temizlenmeli" sloganlarının dillendirilmesi Karabağ sorununun habercisiydi. Bu ortam sayesinde Ermeni Karabağ komitesi ve Erivan'da kurulan grunk (duma) komiteleri Karabağ'ın merkezi Hankendi'de açıktan faaliyetlere başladı. Ermenistan Yüksek Sovyeti ise aldığı kararla Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesine yeşil ışık yaktı. Azerbaycan karara karşı çıkınca Karabağ hareketinin liderlerinden Rafael Kazaryan yaptığı konuşmada Azerbaycan'ın reddinin bölgeyi Türklerden temizlemek için fırsat verdiğini ve kendilerinin de bunu gerçekleştireceklerini ifade etmiştir. Karabağ'da iki yıl içinde 270 civarında Türk bölgesi boşaltılmıştır ki bu arazi Ermenistan'ın yaklaşık % 20'sine tekabül etmekteydi. Geniş bilgi için bkz: Yavuz Aslan, "Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, Erzurum 1994, s.157-167.
- ¹⁹ Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005, s.167.
- ²⁰ MEHTİYEV (ÇAKMAKLI), "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihi Geçmişte ve Çağdaş Ermenice Basında, s.205-223
- ²¹ a1plus@a1plus.am
- ²² <http://www.aravot.am/am/home/about>
- ²³ http://www.armenialiberty.org/section/about_us/336.html
- ²⁴ <http://old.artsakhtert.com/eng/>
- ²⁵ <http://www.azg.am/TR/about>
- ²⁶ http://www.armworld.am/aboutus.php?lang=_eng

- ²⁷ <http://www.panarmenian.net/eng/panmedia/about/>
- ²⁸ <http://www.yerkir.am/about/>
- ²⁹ <http://www.hhpress.am/index.php?sub=about&about=xmbagrer>
- ³⁰ <http://www.mondotimes.com/1/world/am/178/4394/11019>
- ³¹ <http://www.armenpress.am/index/view/id/160/lang/en>
- ³² “Open Door: The Readers' Editor On... Attempts to Improve the News Media in Armenia”, 2 Ekim 2006, The Guardian, <http://www.armeniandiaspora.com/showthread.php?64096-Open-Door-The-Readers-Editor-On-...-Attempts-To-Improve-The-News-M>
- ³³ Leyla BUDAK, “Ermenistan'da Medya: Bağımsızlık Sonrası Dönem, Gelişmeler ve Genel Sorunlar”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=37>
- ³⁴ Budak, “Ermenistan'da Medya: Bağımsızlık Sonrası Dönem, Gelişmeler ve Genel Sorunlar”, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=37>, Ermenistan Medya alanını düzenleyen kanunlar için bkz: www.internews.am
- ³⁵ “BBC Turkish Ülke Raporu: Ermenistan”, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2004/01/040112_ermenistan_rehber.shtml, 05 Şubat 2009
- ³⁶ Budak, “Ermenistan'da Medya: Bağımsızlık Sonrası Dönem, Gelişmeler ve Genel Sorunlar”, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=37>
- ³⁷ SEZGİN, “Ermenistan'da İç Siyasi Yapı ve 19 Şubat Başkanlık Seçimleri”, s. 80
- ³⁸ Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, s.102.
- ³⁹ Haluk Özdemir, “Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 14–15, Ankara 2004, s.84.
- ⁴⁰ Erdal İlter, “Lübnan'da Ermeni Diasporası”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, s.119–169.
- ⁴¹ Özdemir, “Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları”, s.83.
- ⁴² Melanya Badalyan, “Diaspora Kuruluşları”, Azg Gazetesi, Sayı: 98, [Http://www.Azg.Am/Tr/2002052505](http://www.Azg.Am/Tr/2002052505).
- ⁴³ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu”, s.621.
- ⁴⁴ Soner Karagül, “20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, (Editör: İdris Bal, Mustafa Cufalı), Ankara 2006, s.576.
- ⁴⁵ Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, Çev: Alma Taşlıca, İstanbul 2001, s.166.
- ⁴⁶ Karagül, “20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.571; Ermenistan dışındaki Ermeni nüfusuna ilişkin rakamlarda ciddi farklar bulunmaktadır. 1991-1997 yılları arasında Levon Ter-Petrosyan'a dış politika ve güvenlik konularında danışmanlık yapan Gerard J. Libaridyan'a göre diaspora Ermenileri 4–5 milyon civarındadır. ABD'deki 1 milyona, Rusya'da 2 milyon civarındadır. Fransa, 300.000 kişi ile Avrupa'nın en kalabalık Ermeni nüfusuna sahiptir. Ortadoğu'da İran ve Lübnan yaklaşık 400.000 nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Avustralya'da

ermeni nüfusu 30.000 kadardır. Diğer küçük gruplar da eklendiğinde ortaya 4-5 milyon rakamı çıkmaktadır. Amerika ve Avrupa ermeni teşkilatlarına göre ise dünyada 10 milyon Ermeni var olup, bunların 3 milyonu Ermenistan'da yaşamaktadır. Bunu Rusya ve ABD izlemektedir. Ermeni topluluklarının etkili olduğu şehirler 1950'ye kadar Paris ve Boston, 1950'lerde Kahire, Halep ve Beyrut iken 1990'larda Los Angeles ve Moskova yeni merkezler haline girdi. Şenol Kantarcı, "Ermeni Lobisi: ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşumu ve Lobi Faaliyetleri", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, s.139-169; Kamer Kasım, "Uluslararası Boyutuyla Türk-Ermeni İlişkileri", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale37.html>; <http://armeniadiaspora.com/population.html>

⁴⁷ Karagül, "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", s.574.

⁴⁸ "Ermenistan, Ermenistan-Diaspora Konferansına Katılacak Yaklaşık 1300 Delegeyi Bekliyor", Azg Gazetesi, Sayı: 95, 24 Mayıs 2002.

⁴⁹ "II. Ermeni Diaspora Konferansı Açıldı", Azadatyun Liberty Gazetesi, <http://Www.Azadatyun.Am/Content/Article/1569749.Html>,

⁵⁰ Tatul Hakopyan, "Ermenistan Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonunun İhtiyacını Hissetmiyor", Azg Gazetesi, 21 Mayıs 2002, Sayı: 92, http://Www.Azg.Am/_Tr/20020521/2002052101.Shtml,

⁵¹ Hatem Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya-İlişkileri", 2004, s.24 <http://Strateji.Cukurova.Edu.Tr/Ermeni/Ermeni.Htm>,

⁵² "Rusya Devlet Başkanı Rusya Ermenileri Birliği'nin 10. Yılına Kutladı", News.Am. 17 Kasım 2010, <http://News.Am/Tur/News/38392.Html>

⁵³ Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya-İlişkileri", s.27.

⁵⁴ <http://Www.Eraren.Org/Index.Php?Lisan=Tr&Page=Dergiicerik&Icerikno=469>

⁵⁵ <http://Www.Eraren.Org/Index.Php?Lisan=Tr&Page=Dergiicerik&Icerikno=249>

⁵⁶ <http://Www.Anca.Org/Ancaprofile.Php>

⁵⁷ Karagül, "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", s.583.

⁵⁸ Şenol Kantarcı, "Türk-Amerikan İlişkileri ve Ermeni Sorunu", Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 2006, s.597.

⁵⁹ <http://Www.Aaainc.Org/Index.Php?İd=487>

⁶⁰ Karagül, "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", s.587-588.

⁶¹ "Putin: Russian-Armenian Relations Develop Rapidly", Panarmenian.Net, 16 Aralık 2005.

⁶² "Rusya Her Bir Normalleşmeyi Kutlamaktadır", Azg Gazetesi, Sayı:16, 16 Ocak 2001, <http://Www.Azg.Am/Tr/User1842/2001011602>.

⁶³ Ömer Kocaman, "Rusya'nın Ermenistan Politikası: Tek Boyutlu Siyasetten Çok Boyutlu Siyasete Doğru", 18 Şubat 2006, <http://Www.Turksam.Org/Tr/A797.Html>

⁶⁴ "Amerikan Stilinde Ermeni-Türk Tangosu", Azg Gazetesi, Sayı: 135, 20 Temmuz 2001

⁶⁵ "Devlet Duması Borca Karşılık Mülk Şartnamesini Onayladı", Azg Gazetesi, Sayı: 92, 15 Mayıs 2003.

- ⁶⁶ “İlya Klebanov, *“Ermenistan Rusya'nın Borca Karşı Mal Anlaşması Uyguladığı Tek Ülkedir”*, Azg Gazetesi, Sayı: 133, 18 Temmuz 2002, [Http://Www.Azg.Am/Am/2002071804](http://www.Azg.Am/Am/2002071804); “*Ermenistan Devleti, Rusya'ya Borç Karşılığı Olarak Ermeni İşletmelerinin Devri Antlaşmasını İmzaladı*”, [Http://Www.Panarmenian.Net/Arm/Politics/News/2892](http://www.Panarmenian.Net/Arm/Politics/News/2892), Panarmenian.Net, 17 Temmuz 2002.
- ⁶⁷ Kamer Kasım, “*Başlangıcından Barış Sürecine Kadar Karabağ Çatışması*”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, Ankara 2001, s.170-186; Araz Aslanlı, “*Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?*”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Ankara 2003, s.101.
- ⁶⁸ “*Agit-Misk Grubu Eşbaşkanları Bölge Ziyaretine Hazırlanıyor*”, Azg Gazetesi, Sayı: 122, 03 Temmuz 2001, [Http://Www.Azg.Am/Tr/2001070303](http://www.Azg.Am/Tr/2001070303)
- ⁶⁹ Hatem Cabbarlı, “*Robert Koçaryan Karabağ Sorununun 'Paket Çözüm'den Yana Olduğunu Açıkladı*”, [Http://Www.Atsam.Org/Region-Problemleri/Daglik-Qarabag/148-Robert-Kocaryan-Karabag-Sorununun-Paket-Cozumden-Yana-Oldugunu-Acıkladi.Html](http://www.Atsam.Org/Region-Problemleri/Daglik-Qarabag/148-Robert-Kocaryan-Karabag-Sorununun-Paket-Cozumden-Yana-Oldugunu-Acıkladi.Html), 26 Haziran 2004
- ⁷⁰ Gevorg Stamboltsian, “*Oskanian Says Turkey 'Sincere' In Seeking Rapprochement With Armenia*”, Azatutyun Liberty Gazetesi, 30 Haziran 2004, [Http://Www.Azatutyun.Am/Content/Article/1574052.Html](http://www.Azatutyun.Am/Content/Article/1574052.Html)
- ⁷¹ Ömer Engin Lütem, “*Olaylar ve Yorumlar*”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: IV/14-15, Ankara 2004, s.7.
- ⁷² “*Ermenistan'ı Bölen Anlaşmaların Geçersiz İlan Edilmesi Gerekir*”, Azg Gazetesi, Sayı: 159, 6 Eylül 2001, [Http://Www.Azg.Am/Tr/20010906](http://www.Azg.Am/Tr/20010906)
- ⁷³ “*Putin ve Bush, Koçaryan ile Aliyev'e Esnek Olma Çağrısında Bulundu*”, Azg Gazetesi, Sayı: 96, 25 Mayıs 2005
- ⁷⁴ “*Dağlık Karabağ Meselesi Çözülmeli*”, Azg Gazetesi, Sayı: 132, 19 Temmuz 2005, “*Erdoğan: Moscow And Ankara Approaches To Karabakh Problem Accord*”, Panarmenian.Net, 22 Temmuz 2005, [Http://Www.Panarmenian.Net/Eng/World/News/14242/](http://www.Panarmenian.Net/Eng/World/News/14242/)
- ⁷⁵ Tatul Hokopyan, “*Karabağ Sorununda Tüm Tarafları Mutlu Edecek Çözüm Yok*”, Azg Gazetesi, Sayı: 181, 8 Ekim 2005.
- ⁷⁶ Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, s.292
- ⁷⁷ Bal, “*Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu*”, s.630
- ⁷⁸ 7. Sınıf Ermeni tarih kitabında Batı Ermenistan tabiriyle Türkiye'nin Kuzeydoğu Anadolu kısmı Ermeni yurdu olarak tanımlanmaktadır. V. Barhudaryan, *Hayods Patmutyun-7*, Erivan 2005; Bağımsızlık Bildirgesi için bkz: Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Resmi Sayfası: [Www.Armeniaforeignministry.Com/Htms/Doi.Html](http://www.Armeniaforeignministry.Com/Htms/Doi.Html).
- ⁷⁹ Bal, “*Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu*”, s.632-633; Aslanlı, “*Türkiye-Ermenistan Sınırı Açılmalı mı?*”, [Http://Www.Ermenisorunu.Gen.Tr/Turkce/Makaleler/Makale59.Html](http://www.Ermenisorunu.Gen.Tr/Turkce/Makaleler/Makale59.Html)
- ⁸⁰ Bal, “*Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu*”, s.636
- ⁸¹ Bkz: Sinan Oğan, “*Sınırımızdaki Çernobil: Metsamor Nükleer Santrali*”,

[Http://www.turksam.org/metsamor/A1027.html](http://www.turksam.org/metsamor/A1027.html), 19 Şubat 2007.

⁸² Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, s.183–184

⁸³ Karagül, “20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.575; Robert Koçaryan’ın konuşmaları için bkz: [Http://xecutrix.usc.edu/adconf/199909/speeches/kocharian.html](http://xecutrix.usc.edu/adconf/199909/speeches/kocharian.html), Razmik Panosyan, 14 December 1999

⁸⁴ “İkinci Diaspora Ermenileri Konferansı Bitti”, Azadutyun Liberty, 28 Mayıs 2002, [Http://www.azadutyun.am/content/article/1569753.html](http://www.azadutyun.am/content/article/1569753.html); “Ermenistan-Diaspora 2’nci Konferansı Başladı”, Azg Gazetesi, Sayı: 97, 28 Mayıs 2002, [Http://www.azg.am/tr/2002052801](http://www.azg.am/tr/2002052801).

⁸⁵ Özdemir, “Diaspora Ararat’ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları”, s.86.

⁸⁶ Moorad Mooradyan, “A Case Study Of The Turkish-Armenian Reconciliation Commission”, Institute For Conflict Analysis And Resolution George Mason University, Mart 2004, 1-24, S. 8-9, [Http://icar.gmu.edu/wp_24_mooradian.pdf](http://icar.gmu.edu/wp_24_mooradian.pdf)

⁸⁷ “Terms Of Reference Of The Turkish-Armenian Reconciliation Commission”, 9 Temmuz 2001, Ermeni Araştırmaları, Cilt:1, Sayı:2, Ankara 2001, s.267–268; Ayrıntı için bkz: [Http://www1.american.edu/cgp/track2/data/tartermsofreference.doc](http://www1.american.edu/cgp/track2/data/tartermsofreference.doc)

⁸⁸ Hagop Çakıryan, “Psikolog Vamik Volkan "Ermeni-Türk Uzlaştırma Komisyonunda Neyi Araştıracak”, Azg Gazetesi, Sayı: 135, 20 Temmuz 2001.

⁸⁹ “Komisyon Ermenileri Böldü”, Agos, Sayı:280, 10 Ağustos 2001.

⁹⁰ “Armenian President, Us Congressman Discuss Reconciliation Commission”, Noyan Tapan, 22 Ağustos 2001.

⁹¹ Sami Kohen, “Barış Zamanı”, Milliyet, 11 Temmuz 2001

⁹² Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, s.280-281

⁹³ Harut Sasunyan, “Kerry Says Genocide; Bush Dosen’t A Clear Choica For Armenians”, Noyan Tapan, 27 Nisan 2004

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: [Http://www1.american.edu/cgp/tarc/ictjturkishfinal030504.pdf](http://www1.american.edu/cgp/tarc/ictjturkishfinal030504.pdf)

⁹⁵ “Tarc Is Dead” 11 Aralık 2001, [Http://asbarez.com/45933/tarc-is-dead/](http://asbarez.com/45933/tarc-is-dead/)

⁹⁶ Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler Ve Ermeni Siyaseti*, Ankara, 2005, s.2.

⁹⁷ Yakup Hurç, *Türkiye’nin Karabağ Politikası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2008, s.4; 1923 yılına kadar Dağlık Karabağ terimi yoktu. Fakat bu tarihte bölgenin batı ve güneybatı kısmında idari bakımdan özerk bölge oluşturulunca, bu özerk bölgeyi diğerinden ayırmak için onun daha yukarı kısımlarını çağrıştıran “Dağlık Karabağ” veya “Yukarı Karabağ” adı verildi. Bazı batılı yazarlar buraya “Nagorno Karabağ” diyorlar ki “Nagorno” kelimesi Rusça “dağlık” manasındadır. Fakat eski Karabağ’a göre daha yukarıda ve Karabağ dağ silsilesi içerisinde olduğu için bu ismi almıştır. Yoksa bu gün Türkçede kullanılan verimsiz, ziraata ve iskâna elverişli olmayan dağlarla kaplı yer manasında değildir. Ermenistan ile Azerbaycan arasında anlaşmazlık konusu olan bu bölge

kolaylığından dolayı sadece “Karabağ” olarak adlandırılmaktadır. Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Sorunu*, Ankara, 1995, s.20

- ⁹⁸ Laçiner, Türk ve Ermeni İlişkileri, s.212; Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından eski cumhuriyetlere dönük nasıl bir politika izlemesi gerektiği konusunda kısa bir bocalama dönemi geçiren Rusya, 1993'ten itibaren “yakın çevre” doktrinini benimsedi. Buna göre; Ermenistan, diğer bağımsız devletler topluluğu (BDT) üyesi ülkelerle birlikte Rusya'nın yakın çevresini oluşturmaktadır. Doktrinde Rusya'nın bu devletlerle siyasi, iktisadi ve askerî iş birliğini derinleştirmesinin yanı sıra sınırların korunması kapsamında BDT koruma gücünün kurulması öngörülmüyordu. Oktay F. Tanrısever, “*Rusya-Ermenistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu*”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 13, Mayıs 2009, s.131.
- ⁹⁹ Sinan Oğan, “*Ermenistan'ın Tehcir Politikası Ve Neticesi: Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu*”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı-9, Ankara, Bahar 2003, 118–143, s.123.
- ¹⁰⁰ Hakob Çakıryan, Jirayr Libarityan: “*Daşnakların Koçaryan'a Desteği Ermenistan İçin Çok Tehlikeli Olmuştur*”, Azg Gazetesi, Sayı:80, 1 Mayıs 2002, [Http://www.Azg.Am/Tr/2002050101](http://www.Azg.Am/Tr/2002050101)
- ¹⁰¹ Araz Aslanlı, “*Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?*”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı:9, Ankara 2003, s.101
- ¹⁰² “*Ağit-Misk Grubu Eşbaşkanları Bölge Ziyaretine Hazırlanıyor*”, Azg Gazetesi, Sayı: 122, 03 Temmuz 2001, [Http://www.Azg.Am/Tr/200107030](http://www.Azg.Am/Tr/200107030); Hatem Cabbarlı, “*Robert Koçaryan Karabağ Sorununun 'Paket Çözüm'den Yana Olduğunu Açıkladı*”, [Http://www.Atsam.Org/Region-Problemleri/Daglik-Qarabag/148-Robert-Kocaryan-Karabag-Sorununun-Paket-Cozumden-Yana-Oldugunu-Acıkladi.Html](http://www.Atsam.Org/Region-Problemleri/Daglik-Qarabag/148-Robert-Kocaryan-Karabag-Sorununun-Paket-Cozumden-Yana-Oldugunu-Acıkladi.Html), 26 Haziran 2004
- ¹⁰³ “*Ermenistan'ın Erdoğan'a Çağrısı: Gelin Doğru Oturup Doğru Konuşalım*”, Azg Gazetesi, Sayı: 78, 30 Nisan 2005, [Http://www.Azg.Am/Tr/20050430](http://www.Azg.Am/Tr/20050430)
- ¹⁰⁴ “*Karabağ Tarafı Suni Şekilde Müzakerelerden İzole Edildi*”, Azg Gazetesi, Sayı: 11, 25 Ocak 2005, [Http://www.Azg.Am/Tr/20050125](http://www.Azg.Am/Tr/20050125)
- ¹⁰⁵ Tatul Hokopyan, “*Karabağ Sorununda Tüm Tarafları Mutlu Edecek Çözüm Yok*”, Azg Gazetesi, Sayı: 181, 8 Ekim 2005
- ¹⁰⁶ “*Dağlık Karabağ Meselesi Çözülmeli*”, Azg Gazetesi, Sayı: 132, 19 Temmuz 2005
- ¹⁰⁷ Ruzan Poğosyan, “*Türkiye Başbakanı Ermeni Soykırımının Tanınmasının İkincil Bir Sorun Olduğunu İfade Etti*”, Azg Gazetesi, Sayı: 129, 14 Temmuz 2005
- ¹⁰⁸ “*Ermeni-Türk Tarihçiler Sonbaharda Viyana'da Toplanıyor*”, Panarmanian Gazetesi, 24 Ocak 2004
- ¹⁰⁹ “*Ermeni Sorununa Tarihçiler El Koyuyor*”, Dr. İnanç Atılgan İle Söyleşi, Vatan Gazetesi, 8 Şubat 2004.
- ¹¹⁰ “*Viyana'da Ermeni Buluşması*”, Azg Gazetesi, Sayı: 134, 21 Temmuz 2004
- ¹¹¹ “*Ermenistan Bunu Hep Yapıyor*”,

[Http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=3976](http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=3976)

¹¹² “Ermeni Ve Türk Arşiv Belgeleri Bir Araya Getirildi”,
[Http://akunq.net/tr/?p=992](http://akunq.net/tr/?p=992)

¹¹³ “Ermenistan Türkiyesiz Normal Olarak da Gelişebilir”, Panarmenian Gazetesi, 24 Haziran 2004

¹¹⁴ “Zirve Çerçevesinde Vartan Oskanyan Abdullah Gül ve Daha Sonra Türkiye Ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarıyla Üçlü Görüşmede Bulundu”, Azg Gazetesi, Sayı:119, 29 Haziran 2004, [Http://www.azg.am/am/2004062902](http://www.azg.am/am/2004062902); “Vartan Oskanyan İstanbul’da Türk ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları İle Buluştu”, Panarmenian Gazetesi, 29 Haziran 2004, [Http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/10847/vartan_oskanyan_met_with_turkish_and_azeri_foreign_ministers_in_istanbul](http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/10847/vartan_oskanyan_met_with_turkish_and_azeri_foreign_ministers_in_istanbul), 29 Haziran 2004.

¹¹⁵ Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, s.292

¹¹⁶ “Neden Koçaryan İstanbul’a Katılmayı Reddedti?”, Azg Gazetesi, Sayı: 119, 29 Haziran 2004, [Http://www.azg.am/am/2004062902](http://www.azg.am/am/2004062902)

¹¹⁷ Başbakan Erdoğan mektubunda ortak tarihin bir dönemine ait farklı yorum ve değerlendirmelerin Türk-Ermeni ilişkilerini esir almaması gerektiğini belirterek gelecek nesillere huzur ve barış dolu bir ortamın bırakılması için iki ülkenin tarihçi ve diğer uzmanlarından oluşan bir grubun 1915’e ait gelişme ve olayları Türk, Ermeni ve ilgili üçüncü ülkelerde yer alan arşivlerde araştırarak, elde edilecek belge ve bulguları uluslararası kamuoyuna açıklama teklifinde bulundu. Ömer Engin Lüthem, “Olaylar ve Yorumlar”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, [Http://www.avim.org.tr/makaletekli.php?makaleid=171](http://www.avim.org.tr/makaletekli.php?makaleid=171)

¹¹⁸ “Erdoğan’ın Mektubu Erivan’a Ulaşmış Değil”, Azg Gazetesi, Sayı: 68, 16 Nisan 2005

¹¹⁹ Tatul Hakopyan, “Koçaryan Erdoğan’a Önkoşulsuz İlişki Tesisi Önermekte”, Azg Gazetesi, Sayı: 75, 27 Nisan 2005.

¹²⁰ “Koçaryan: Toprak Talebimiz Yok”,
[Http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/318446.asp#body](http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/318446.asp#body), 11 Nisan 2005.

¹²¹ “Türkiye Ahlaksızca Tarihini Tahrif Etmeye Çalışıyor”, Azg Gazetesi, Sayı: 66, 14 Nisan 2005.